

Drets de l'aigua, drets de la terra i conreu de l'arròs a l'Empordà del segle XVIII

Pere Gifre Ribas*

Centre de Recerca Històrica – Universitat de Girona

Resum

A l'Empordà, durant el segle XVIII, el conreu de l'arròs arriba a la seva màxima extensió. El conreu genera un seguit de conflictes derivats dels drets de propietat sobre les terres arrossegades i també sobre els drets de l'aigua de reg. Els elevats beneficis que comportava el conreu de l'arròs van generar una conflictivitat que va acabar amb la prohibició del conreu. Els beneficis eren per als detentors dels drets de propietat de la terra (sovint senyors útils no residents a la zona), però també per als senyors de molins i per als senyors de l'aigua, que la cedien en establiment emfitèutic. Els «senyors de l'aigua», per les feines de canalització de recs i sèquies, eren compensats amb el pagament d'un dret sobre la superfície conreada d'arròs o sobre la collita, que es coneixia amb el nom de *dret de l'aigua*.

Paraules clau: Empordà, conreu de l'arròs, segle XVIII, drets de propietat, drets de l'aigua, senyors de l'aigua.

Abstract

During the eighteenth century, rice farming in the Empordà region reached its maximum extent. Farming generated a series of conflicts derived from property rights over ricefields and also from rights over irrigation water. The high profits gained from rice farming generated conflicts that brought about the prohibition of its cultivation. Profits went to holders of land property rights (usually lords not residing in the area), but also to mill owners and water owners, who ceded water by emphyteutic lease. 'Water lords' received a payment for rights over areas sown with rice or for rights to the harvest in compensation for irrigation work on canals and ditches. This was known as the water right.

Keywords: Empordà region, rice farming, eighteenth century, property rights, water rights, 'water lords'.

* Professor d'ensenyament secundari, president de l'Institut d'Estudis Empordanesos i membre del Centre de Recerca Història Rural (pere.gifre@udg.edu)

Rebut: setembre de 2011. Avaluat: març de 2012. Versió definitiva: octubre de 2012.

Introducció

El segle XVIII és el segle d'or del conreu de l'arròs a l'Empordà. És el període històric en què les terres sembrades d'arròs aconsegueixen unes extensions de conreu que mai més no s'han repetit. L'extensió d'aquest conreu se situava en la zona del litoral empordanès, bàsicament a la zona compresa entre Castelló d'Empúries i Pals, amb un vèrtex que s'endinsava cap a l'interior fins a Verges i encara fins a Colomers en el moment de màxima extensió. El seu màxim suposa unes 30.000 vessanes d'arrossars (Surroca 1979: 76) o, el que és el mateix, 6.561 hectàrees. Unes terres productores d'un arròs de qualitat que era molt apreciat al mercat de Barcelona. La qualitat de l'arròs i el seu preu expliquen el dinamisme d'aquest conreu, però també les dificultats que troben els partidaris de la seva sembra, enfront dels contraris, els quals consideren, com en altres zones arrosseres, que el conreu de l'arròs és la causa de la mortalitat epidèmica que pateixen les poblacions on es conrea (Mateu 1987).

El debat sobre el conreu de l'arròs transcendeix l'interior de les comunitats rurals empordaneses i arriba fins a l'Audiència de Barcelona, on, sens dubte, l'«expedient» de l'arròs empordanès ocupa un espai significatiu. La via empresa per les autoritats borbòniques, des del corregiment a l'Audiència, oscil·la entre la prohibició del conreu i la seva delimitació per zones o per collites (Congost, Gifre 2001: 340-346). Això no obstant, a l'interior de les comunitats rurals empordaneses esclaten conflictes de manera constant: alguns canalitzats per la via de la justícia local, a les cúries ordinàries de cada població; altres els podem considerar propis de la «violència quotidiana», que també queda recollida a les cúries locals, en forma de sabotatges contra les sèquies i canalitzacions del reg, com passa el 1764 a Verges, quan el moviment es generalitza, i, finalment, enfrontaments directes contra els béns i contra les autoritats en forma de motí organitzat, com en el 1797 (Surroca s.d.: 68-74; Surroca 1979: 78-79). El resultat final d'aquesta disputa acabarà amb la prohibició definitiva del conreu de l'arròs. Probablement, i això és el que intentarem argumentar, no tant com a resultat dels efectes del paludisme a la zona, sinó pels enfrontaments que se'n derivaven. Uns enfrontaments que posen de manifest la defensa dels drets de propietat, sobre l'aigua (amb una presència significativa entre aquests propietaris de l'aigua de la vella noblesa feudal) i sobre la terra, però també una necessària organització comunitària, amb la participació de les autoritats locals, els senyors de l'aigua i els propietaris de terres, sovint terratinents (en el sentit de propietaris no residents a la zona), i amb la imprescindible mà d'obra jornalera necessària per portar a terme els costosos treballs de canalització de l'aigua, preparació de les xarxes i recs, i del conreu de l'arròs. Els beneficis de l'arròs eren elevats, però els enfrontaments que generava eren superiors als beneficis econòmics que se'n treien. D'aquí que la reglamentació borbònica, una mesura que havia d'aconterar les parts en conflicte, acabi essent insuficient i s'imposi la prohibició.

En aquest treball no ens centrarem en el debat sobre el conreu de l'arròs a l'Empordà (Congost, Gifre 2001), sinó que ens limitarem a tractar les raons que tenien els partidaris/beneficiaris del conreu de l'arròs, i ho farem seguint el fil conductor del dret de propietat sobre l'aigua. Identificar els qui participaven del dret de l'aigua suposa entendre cap a on es vehiculen els beneficis del conreu de l'arròs. És clar que estem parlant de drets sobre l'aigua, sobre

una aigua que des d'antic, almenys des del segle xv, servia exclusivament per moure els molins senyorials i que amb el conreu de l'arròs oferia unes grans expectatives de guanys econòmics als detentors dels seus drets, però també als posseïdors del domini útil de la terra, als treballadors de la terra i, és clar, també als perceptors del delme. El podem considerar un episodi més d'allò que Jordi Maluquer (1985: 281) n'ha dit la «febre de l'aigua», que viurà Catalunya en el segle xviii? Probablement, la realitat es pot adequar a aquest concepte, però el depassa. Perquè el que permet veure l'episodi arrosser al litoral empordanès és que l'emfiteusi era per als senyors de l'aigua una eina summament útil per a l'obtenció d'una renda considerable. Una vegada més, els drets de propietat en societats preliberals, que és, en el fons, el problema que es trasllueix en aquest conflicte, servien per a l'extracció de renda, fet, però, d'altra banda, que no era un impediment per al creixement econòmic (Congost 2007). Fixem-nos-hi, primer, a partir de l'aigua i dels drets de propietat sobre l'aigua, després ja passarem als drets de propietat sobre la terra.

El medi i l'aigua

L'arròs es conrea bàsicament en zona d'aiguamolls o propera als aiguamolls; en definitiva, terra humida i amb facilitat per ser inundada. Sovint, quan els municipis demanen permís a les autoritats per poder conrear arròs, fan referència al fet que el medi és molt poc apropiat per a conreus de secà. L'exemple del procés d'agriculturació de la zona de Torroella de Montgrí al Baix Ter posa de manifest la conquesta de la terra, en una lluita constant amb l'aigua, al llarg de l'època moderna, amb l'estructuració de la terra entorn dels masos, procés que té la seva culminació en el segle xviii (Bosch, Congost, Gifre, Sagner, Soldevila 2003: 98-103).

En la memòria de Torroella de Montgrí del 1740, redactada amb l'objectiu d'aconseguir l'autorització de sembrar arròs al seu terme, s'argumenta que en una part del terme de Torroella de Montgrí no s'hi pot conrear altra cosa que arròs, ja que l'aigua, a la part baixa, hi quedaria embassada.¹ La sol·licitud de Torroella de Montgrí s'ha d'entendre en el marc més general d'una població on el conreu de l'arròs assoleix les màximes extensions i el municipi és el primer gran conreador d'arròs a través dels sis masos de les Deveses, la Torre Ponça i els Rasos de Santa Anna, que són béns propietat del municipi (Surroca s.d.: 210; Congost, Gifre 2001: 346-351). I on els senyors útils dels masos, que és en masos com s'ha acabat estructurant la propietat de la terra a Torroella de Montgrí, són, també, els primers interessats en el conreu de l'arròs.

Més explícita és, encara, la memòria de Fontanilles, del 1742, una vegada el municipi veí de Torroella de Montgrí ha obtingut el permís per a la sembra de l'arròs, on s'al·lega ser

tierras infructíferas por no poderse sembrar trigo, ni otros granos [a causa] del mucho salnitre que de ellas hay, ocasionado de romperse en las crecientes avenidas del río Adaró que se extiende y inunda las mencionadas tierras [...], y como así mismo de las aguas pluviales que, como están citados los expresados lugares en

1. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 343. Memòria de 16/04/1740.

terrenos muy bajo y ondo, forman diferentes charcos de agua y unos pequeños estanios u pantanos, cuyas aguas se consumen en lo más fuerte del calor, muriendo las muchas sabandijas que allí se crían y serrados aquellos vapores echan malísimo feto y inficcionan el aire y uno y otro se comunica a los dichos pueblos de suerte que en aquellos no hay en el estío agua ninguna buena.

L'argument segueix dient que, quan es conrea arròs, l'aigua circula pels recs i les sèquies fins a ser conduïda al mar. Com a resultat d'aquesta petició, s'obté l'autorització per conrear arròs, que també es fa extensiva per als municipis veïns de Gualta, Fontanilles, Fontclara, Sant Julià de Boada i Sant Feliu de Boada el 12 d'abril de 1742.² El conreu de l'arròs, a través d'aquestes memòries, és vist com un mal necessari: davant de l'adversitat del medi, sobretot per l'entrada de l'aigua de mar, l'única manera de fer front i fer productives les terres de salanca és el conreu de l'arròs.

El conreu de l'arròs necessita aigua abundant per a la sembra i el creixement de la planta. D'abril a octubre, l'aigua hi és imprescindible. Una aigua que és de domini reial i que es podrà usar a partir de l'obtenció de concessions del seu ús, via establiment derivat de la batllia reial i més tard la intendència, ja que el rei és senyor de tota l'aigua del Principat. L'accés a l'aigua dels rius Fluvià, Ter i el Daró és cobejada per tots els que es disposen a conrear arròs: des de Castelló fins a Pals. D'antic, però, un seguit de senyors feudals, de l'alta noblesa catalana, han obtingut de la batllia reial establiments d'aigües per moure els seus molins fariners: el marquès de Ciutadilla té la senyoria del molí de Belcaire³ i els molins de Gualta i Pals són del comte de Peralada. Els senyors de molins són també senyors de les aigües. Un primer conflicte que es presenta és conjugar l'aigua per fer moure les moles dels molins, amb la necessitat de les rescloses oportunes i les canalitzacions pertinents, i l'aprofitament de l'aigua sobrant per regar les terres d'arròs, amb la facultat dels senyors de l'aigua, tal com va fallar el Tribunal de la Intendència de Catalunya a favor de Salvador de Tamarit el 1761,⁴ de fer passar els canals per on consideressin oportú, encara que no fossin de la seva propietat, prèvia indemnització dels danys causats. La canalització de l'aigua és vista com un benefici superior.

2. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 343: Memòria de 24/04/1742.

3. La baronia de Sant Mori va ser comprada per Jaume de Cardona el 9 de maig de 1646 (ACA. Fons Sentmenat. Sèrie Empordà, núm. 47, Notícies de molins). La disputa pels molins arrossers i fariners de Belcaire i Empúries va suposar als Cardona el pagament de 6.000 lliures al Col·legi de Sobreportes de Girona el 9 d'agost de 1651. El Col·legi deia ser successor de Pere de Torroella, el qual havia obtingut l'establiment de les aigües d'aquests molins el 1458 del rei Joan, cosa que la casa de Cardona negava, ja que l'establiment no podia haver tingut efecte pel fet que el rei Alfons havia infeudat el comtat d'Empúries al seu germà, l'infant Enric, el 1436. No entrem en la disputa, quedem-nos, només, en el valor dels molins d'Empúries i Belcaire (AHG. Not. Girona-8: 480 (1651)). L'herència dels Meca Ciutadilla passa per Isabel de Cardona i Rocabertí, que es casarà amb Josep de Meca el 1661, i una part de la descendència d'aquest matrimoni entroncarà amb els Clariana i de Gualbes (Serra 1975: 48-49).

4. ADG. Arxiu Casa Carles. Lligall en foli 14. *Exemplares sentencias de vista y revista proferidas en el tribunal de la Intendencia del Principado de Cataluña de consejo de los nobles assessores de dicho tribunal en el pleyto que en este seguia el noble don Salvador de Tamarit y de Xatmar contra Antonio Quintana, ciudadano bonrado de Barcelona, en el lugar de Colomés domiciliado, los regidores de Gualta y otros*: 12 de gener de 1761, i 5 d'abril de 1761. Aquesta és una doctrina antiga, ja practicada per la batllia general de Catalunya, tal com es pot llegir en unes instruccions impreses de la batllia general de Catalunya de 27 de gener de 1681, en què es mana comparèixer davant el batlle general els que molestin la casa de Cardona en el pas de les aigües dels arrossos pel terme i castell de Belcaire, i es manté la casa de Cardona en la possessió de «fer fer, per fer arrossos, los aquaductos y trànsit de ayguas que són menester per fer-los, pagant y satisfent los danys que redundaran dels dits aquaductos, rechs y resclosas» (ACA. Fons Sentmenat. Sèrie Empordà, núm. 47, Notícies de molins).

Fixem-nos, ara, per quines vies anava la conflictivitat en els anys centrals del segle XVIII, període en què el conreu de l'arròs encara no era objecte de regulacions ni normatives generals.

La casa de Tamarit té, per via d'establiment de la batllia reial de Catalunya (sovint es fa referència a l'establiment del 1452, l'establiment és la base del dret dels senyors de les aigües),⁵ el dret a l'aigua de la séquia mestra del molí de Pals i també de l'aigua del cabal del molí de Gualta. Des del 1704, fa diferents concessions perquè es puguin usar les aigües per regar l'arròs; a canvi de la cessió, en percep una quartera per vessana (el 1738, la cúria de Torroella de Montgrí, a instància seva, embarga un pagès de Pals per no haver pagat el dret de l'aigua).⁶ El fet, però, de canalitzar l'aigua cap als arrossars podia comportar problemes, com el 1721, quan es redueix el cabal de l'aigua i impedeix moldre amb tres moles el molí de Gualta. Més perjudicats en els seus interessos queden els conreadors d'arròs i els senyors de l'aigua el mateix any 1721, quan la universitat de Torroella de Montgrí insta la prohibició del conreu de l'arròs i l'obté del governador de Girona a la zona dels Jonquers, de 300 vessanes de sembra-dura, prohibició que es mantindrà fins el 1727.⁷ Sense conreu d'arròs, els drets de l'aigua no reporten res.

Un altre motiu de fricció, entre senyors de molins i obtentors del dret de l'aigua, es dedueix de la demanda, presentada a la Intendència de Catalunya el 1741, de Bonaventura Barutell i Francisco Antonio Gandolfo, que tenen la concessió del dret de l'aigua que corre per les sèquies dels molins de Verges i Belcaire, contra els Ciutadilla, senyors dels molins de Verges i de Belcaire. La raó es troba en el fet que, tot i tenir el dret a l'aigua, «la facultad de usar del agua que cahe del molino de Bellcayre y discurre seguidamente hasta el mar», amb un cens anual de 10 lliures i una entrada de 80 lliures (establiment fet per la Intendència el 16 de desembre de 1740),

se halla esta parte en la perplexidad y temor de algún atentado o perturbación de hecho por la otra ilustre parte o de otras personas o de sus sequasses con irreparable daño y gravísimo de esta parte porque en el próximo mes de abril es el tiempo en que se han de preparar las tierras y conductos y sembrar los arrosses y seguidamente se les ha de dar la agua de continuo, que es el fin principal porque se ha concedido el establecimiento, de tal manera que al faltarles las aguas tres o quatro días se ha de perder toda la cosecha del arros, que por ser tan costosa su preparación el malbaratarse la cosecha por la falta de las aguas sería exponer a perderse muchos millares y en consecuencia las haziendas de sus dueños o de esta parte.⁸

5. En una sentència de revista del tribunal de la Intendència de Catalunya del 1761 es recull l'escriptura de conveni i concòrdia del 1452, per la qual el regent de la Batllia general de Catalunya «establesca e per títol de semblant concessió done e atorgue al dit honorable misser Miquel Pere e als seus llicència e facultat plena que puxa pèndrer de las ayguas que antich ensà han acostumat e són acostumadas venir e discórrer per lo dit rech dels dits molins bladers fins al casal de aquells, que vuy posseheix dins lo dit terme de Pals, per regar qualsevols terras e possessions sues e d'altres, així situadas dins lo dit terme de Pals, com fora aquell, e dar llicència a qualsevol persona o personas, així poblats dins los dits castells o terme de Pals, com encara defora lo dit castell o terme de Pals, de pendre de la aygua de dit rech dels dits molins e de aquella regar las terras que ben vist los serà, així per fer arròs, com altres explets, lavors o fruits que produir las ditas terras puxan, per aquell preu o preus que al dit misser Miquel Pere e als seus serà ben vist» (ADG. Arxiu Casa Carles. Lligall en foli 14. *Exemplares sentencias de vista y revista proferidas en el tribunal de la Intendencia del Principado de Cataluña ...*, p. 20).

6. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 344: 27/10/1738.

7. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 344: f. 283-289, 301-305.

8. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 344: f. 326v, 327r.

El motiu del procés judicial sembla centrar-se en la disputa de l'aigua: per moure els molins els Ciutadilla (també senyors de l'aigua en els arrossars de Verges i Bellcaire) i per regar l'arròs els Barutell i Gandolfo. I com a mecanisme de pressió, la invocació al perill del sabotatge des de l'anonimat practicat pels antiarrossaires.

Un altre factor que cal considerar fa referència a les importants obres de canalització de l'aigua. La preparació del conreu de l'arròs exigeix tenir netes i a punt les sèquies i les canalitzacions, una feina preparatòria que suposa una despesa considerable en jornals. Els anys 1738, 1739 i 1741 trobem diferents crides dels regidors de Gualta comminant els que afronten amb el rec del comte de Peralada a tenir-lo net en deu dies, amb pena de 30 rals o trenta dies de presó; l'any 1738, el batlle de Torroella de Montgrí multa uns particulars per no refer les sèquies amb tres lliures. Aquestes feines anaven a càrrec dels particulars o dels propietaris de les terres,⁹ fins que l'ordenança del 1767 va establir que aquestes feines anessin a càrrec dels senyors de l'aigua.¹⁰ Hi ha tot un treball de canalització important per poder fer arribar l'aigua als arrossars. Tot aquest treball se'n pot anar en orris si és objecte de sabotatge o, simplement, si no se'n fa el manteniment adequat.

Altres vegades, però, quan els molins estan a la part alta del curs del riu, i es fan rescloses per conduir l'aigua als molins, els perjudicats són els qui tenen la concessió de les aigües i els qui conreen els arrossars. Aixecar els bramadors perquè l'aigua tingui més força per moure els molins, com passa amb els molins de Pals i de Gualta, pot comportar, amb les crescudes del Ter, que es neguin les collites i que l'aigua arribi fins a les cases de Canet o d'Ullà. Certament, la qüestió de les inundacions i les desviacions del llit del riu és un altre aspecte important, però que aquí no podem considerar.

També la fricció ve per motius de l'extensió del conreu de l'arròs. Aquesta vegada és el marquès de Ciutadilla, juntament amb Felipe de Wits, que tenen l'estany de Bellcaire, que considera que Miquel Lleonart, veí de l'Escala, que ha obtingut establiment de la Intendència per poder conrear arròs al costat del riu Cinyana, interfereix en els seus drets sobre l'estany de Bellcaire. El conreu de l'arròs fins a la llera del Cinyana els va afectar, ja que va espatllar la llera del riu, el qual servia per desaiguar l'estany de Bellcaire. Un altre dret sobre l'aigua.

La percepció de la quartera d'arròs per vessana de sembradura, el dret de l'aigua, sovint és arrendat per aquests senyors de l'aigua a particulars o companyies d'arrendataris, els quals trobaven en el conreu de l'arròs un motiu d'inversió. Un d'aquests és Josep Maranges, comerciant del port de l'Escala, el qual actua com a apoderat d'Ignasi Roig, comerciant de Barcelona, que ha obtingut l'arrendament del molí i altres drets que el comte de Peralada té a Gualta el 1737.¹¹

9. Els terratinens del pla de Sobrestany i el marquès de Ciutadilla i els Wits, a partir del 1757, arriben a l'acord de pagar un terç de quartera d'arròs per vessana «en atenció als molts gastos que de precis se han de fer en los casos de fer-se arròs en dit pla de Sobrestany» (AHG. Not. Torroella de Montgrí: 335 (1752), 12 de març de 1752).

10. Cosa de la qual es dolia l'apoderat de Salvador de Tamarit i Xammar el 28 d'abril de 1771, quan diu que, en aplicació de l'ordenança, els anys 1769 i 1770, el seu representat ha hagut de pagar 4.800 lliures per al manteniment dels recs. ADG. Arxiu Casa Carles. Lligall en foli 14.

11. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 343: 09/10/1737.

Qui té la concessió de l'aigua? Sovint, els mateixos senyors dels molins, però també n'hi ha d'altres que han obtingut els drets de l'aigua de sèquies, com el comte de Solterra, que els té de la sèquia de Torroella de Montgrí. Els senyors dels molins i els senyors de l'aigua també són els senyors útils de les terres de sembradura de l'arròs? Això ja no passa sempre, encara que hi ha senyors de l'aigua i dels molins que també disposen de terra per a la sembra de l'arròs en els seus masos i cortals. Caresmar, en el *Discurso* del 1780, va posar l'exemple de Salvador de Caramany, el qual, en les terres del baix Fluvià, es convertí en el prototipus de noble emprenedor, ja que va fer del conreu de l'arròs la base principal de la seva renda (Caresmar 1780: 232), fet que no l'impedia viure a Barcelona i tenir-hi casa parada. És clar que tenir una renda aproximada de 13.205 lliures el 1790 (Gifre, Soler 1996: 32-35) suposava que el conreu de l'arròs donava per a molt. El conreu de l'arròs és, sens dubte, lucratiu per als conreadors i per als senyors útils de terres. El 1752, per un arrendament de set vessanes de terra es paga a raó de 55 rals d'ardit la vessana; si és, però, de sembradura d'arròs, el valor és el doble.¹² Aquesta sembla haver estat la motivació última de l'expansió del conreu de l'arròs: un rendiment que, com a mínim, doblava el del blat.

El dret de l'aigua

La cessió del dret de l'aigua per a reg de l'arròs, primerament, era el resultat de la negociació entre senyors de l'aigua i senyors útils i propietaris de terres, de masos sobretot, i, en general, es pagava a raó d'una quartera per vessana de sembradura.¹³ Aquesta quantitat es pagava en esmena i remuneració dels costos de fer portar l'aigua fins els arrossars.

Arran de les diferències sobre el conreu de l'arròs en terres empordaneses, i amb les pressions dels partidaris i els contraris del conreu de l'arròs, i després dels fets de Verges del 1764, l'Audiència comissionà Francesc Prats i Matas per estudiar sobre el terreny la situació, el qual proposà una memòria¹⁴ que, en bona part, va ser recollida en l'ordenança del 1767,

12. AHG. Not. de Torroella de Montgrí, 344: f. 22 (1752).

13. No obstant això, amb anterioritat a l'ordenança del 1767, no hi ha una quota fixada, sinó que era el resultat de la relació entre les parts contractants. En el plet entre Suficiència Carles i Maria Teresa de Tamarit, començat el 1722, pel qual es reclama a Suficiència Carles el pagament de 137 quarteres dels drets d'aigua del conreu de l'arròs del mas Pinell i la Closa Pagesa, la part de Suficiència Carles al·legarà que la quota, el 1707, era de mitja quartera d'arròs per vessana, i hi afegeix que algunes terres eren exemptes del pagament del dret per haver estat regades per aigües perdudes, és a dir, aigües sobrants de les terres sembrades d'arròs i que queden per als propietaris de les terres veïnes dels arrossars (tal com es va fer en el reg del mas Carles de Pals els anys 1704 i 1708). En el cas de les «aigües perdudes», la part de Suficiència Carles exposa que estan lliures de pagar cap dret perquè els senyors de les aigües no han de fer cap inversió en forma de manteniment de recs, ni tampoc d'esmena dels danys causats per les aigües, per fer arribar l'aigua a les seves terres, ja que són aigües sobrants. En general, en aquest plet es fa referència al fet que la quota del dret de l'aigua és la resultant d'una negociació entre senyors útils i propietaris de terres i senyors de les aigües (ADG. Arxiu Casa Carles. Lligall foli 13). Per altra banda, el 1723, per exemple, el dret de l'aigua a la Devesa de Torroella de Montgrí, que era un domini útil del municipi, es paga a raó de sis quartans per vessana d'arròs, és a dir, cinc quartans per dret de l'aigua i un per redret. En total, una quartera i mitja per vessana (Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí. Llibre de conclusions, 1706-1741, 25 de juny de 1723 i 15 d'octubre de 1723).

14. L'Informe arriba a l'Audiència el 10 d'abril de 1766, i l'ordenança o reglament resultant és aprovat per l'Audiència el 4 i el 17 de juliol del mateix any, amb les esmenes al marge (Biblioteca de Catalunya. Fons de la Junta de Comerç. Llig. XXVI). El mapa resultant i el resum dels articles del reglament es troben comentats a Cunchillos (1984: 391-397). Per la seva part, Francesc Prats i Matas avançava el reglament, amb les cinc partions per a les terres d'arròs i l'obligació d'aixecar fites a 250 canes de la població, distància que no podia ser arrabassada per les terres d'arròs, a Torroella de Montgrí, en carta datada a Figueres el 28 d'abril de 1766 (Arxiu Municipal de Torroella de Montgrí. Llibre de conclusions, 1741-1773).

per la qual s'establien cinc partions per al conreu de l'arròs, i es determinava que el dret de l'aigua per a conrear arròs passava a ser d'un novè de la collita.¹⁵

Aquesta disposició va ser recorreguda per les parts. No quedava clar com s'havia de pagar, si en el novè s'inclòien també els baleigs i rerebaleigs. Els senyors de l'aigua van considerar que la quantia del novè era insuficient, ja que els suposava una pèrdua en relació amb la quartera per vessana, mentre que era considerat excessiu per part dels senyors útils de les terres. L'apoderat del marquès de Ciutadilla, senyor de Sant Mori i senyor dels molins de Bellcaire, i de Ramon Sans, senyor de la séquia principal del molí de Pals, considera, en escrit de 28 d'abril de 1771, que el novè equival a *«poco menos de media quartera por vessana»*, i demana el pagament d'un setè de la collita. L'apoderat de Salvador de Tamarit i Xammar, senyor de les aigües de Pals, part de Torroella de Montgrí, Sant Feliu i Sant Julià de Boada, Fontanilles i Gualta, en escrit de 28 d'abril de 1771, considera que l'establiment obtingut del patrimoni reial deixava al seu arbitri establir el cànon a pagar pel dret de l'aigua, cosa que l'ordenança general contradiu, per la qual cosa acaba demanant la no-intervenció, la llibertat per imposar el preu de cessió de les aigües i la llibertat per a poder conrear arròs. Sens dubte, la zona de Pals i de Torroella de Montgrí era la principal zona productora d'arròs, allà on el dret de l'aigua suposava una guany més elevats. Fixem-nos en els termes en què s'expressa, la llibertat de contracció és invocada clarament:

Otro sí, que por todo lo asta aquí propuesto, no embarazando a la siembra de arroz en las tierras o partiones que se riegan con las aguas del molino de Pals propias de mi principal referidas dichas tierras [...] motivo alguno de perjudicialidad y detrimento de la salud pública, que es el único que pudo mover el ánimo de Su Excelencia y Real Audiencia para establecer en los pueblos de Ampurdán el reglamento concerniente al cultivo de arroz, no puede, ni debe justicia mediante en quanto en dichas partiones o terrenos subsistir, permanecer el citado reglamento general interino, si que separándose de estas mismas partiones o terrenos debe permitirse en ellos libremente, según pareciere a sus dueños, dicha siembra, ni obligándose a mi principal a que quiera que no sea las aguas de sus molinos para dicho riego, sino dejarle en la natural libertad que le compete y se le concedió con los presentados títulos para contratar sobre su sección como más bien visto le sea, y sacar de ellas los útiles que justa y lícitamente pueda y es verdad.

El procurador de Torroella de Montgrí, l'Escala i Palau-sator, en un escrit d'al·legacions contra el reglament del 1767, de 25 d'abril de 1771, exposa clarament la problemàtica ocasionada pel fet de no haver aclarit si s'havia de pagar abans o després d'haver-se deduït el delme, i també si era abans o després d'haver pagat el dret dit de cossures de les egües, que era la quantitat a pagar pel batre que suposava un vintè de la collita:

15. «Los dueños de las aguas de que solían regarse las tierras comprendidas en las expresadas divisiones deberán ceder las que fuesen necesarias para el riego de la división que corresponda en cada un año mediante el derecho de una quartera de arroz por cada nueve quarteras que se cogerán en la citada división». I l'apartat XXI especifica que una vegada s'ha fet la batuda i la tria, els propietaris o masovers hauran d'avisar el col·lector perquè reculli la part dels senyors de l'aigua, «el qual se medirá ya limpio y puesto en montón común». *Ordenanza o reglamento general que basta nueva resolución de su magestad o de su real consejo se deberá observar para el cultivo de los arrozales en los pueblos del Ampurdán, corregimiento de Gerona*. Barcelona: T. Piferer, impressor, 1767, cap. x, p. 13.

Que sobre la cosa de pagarse por cada nueve quarteras de arròs una al dueño de la agua ha havido en estos próximo passados años varias confusiones por quererse aquella exigir sin detracción del derecho llamado cossuras, que es lo que se paga por el trabajo de trillar y que ha sido el común estilo pagarse por todos los interesados en el montón común y sin excepción de lo tocante a diezmos, derechos de agua, ni otros impuestos.

Otro sí digo, que también en estos próximos passados años al tiempo de partir las parvas de arròs se han suscitado frecuentes confusiones a cerca si lo tocante al derecho de agua devía de lo suyo pagar el diezmo o si este había de cobrar su tanto por lo que se llevaba la agua del propio montón del cossechero y no menos queriendo exigir dicho derecho de agua de aquello que se llama baleys y rerabaleys, y aun de aquel poco arròs que se llama de paja y polvo.¹⁶

Un altre argument que cal considerar és el que va formular Pere Brunet, el 8 d'abril de 1771, en representació de diferents terratinents, sobre el pagament del dret de l'aigua. L'argumentació se centra en la base jurídica. Com es pot pagar de justícia un novè de la collita quan els senyors de l'aigua van obtenir aquest dret del patrimoni reial per un cens irrisori —10 lliures de cens anual és el que paguen els amos de l'aigua de les séquies dels molins de Verges i Bellcaire— i una entrada també irrisòria? Considera que el novè és

pago tan excessivo que tan notabilísimo beneficio es para los dueños de las aguas que únicamente contribuyen al Real patrimonio por razón de aquel con la cantidad de diez libras barcelonesas de censo anual, no siendo presumible haver sido de la real intención para tan módica cantidad haverles concedido poder exigir por el derecho de agua lo dispuesto en dicho artículo en perjuicio y vexación del público.

La demanda del procurador de Torroella de Montgrí, Empúries, l'Escala i Palau-sator, segons el qual el pagament del dret de l'aigua havia de ser d'un onzè de la collita, no es va tenir en compte. Com tampoc l'al·legació de P. Brunet i A. Perramon, de 18 de maig de 1771, propietaris de terres arrosseres, que deia que en el comtat d'Empúries es pagava mitja quartera o $\frac{3}{4}$ de quartera per vessana en concepte de dret de l'aigua.

El 1775 es va ratificar el novè de la collita a pagar per dret de l'aigua, amb aclariments relatius al fet que el pagament s'havia de fer del piló, una vegada deduït el delme i la primícia, sense detreure els baleigs i rerebaleigs,

Los dueños de las aguas, de que solían regarse las tierras comprendidas en las anteriores divisiones, deberán ceder las aguas que fuesen necesarias para el riego de las tierras que se sembrarán en cada año mediante el derecho de una quartera de arroz por cada nueve de las que se cogerán en ellas, con declaración que, extraído del montón común primeramente el diezmo y primicia, se ha de sacar la dicha décima quartera para el dueño de las aguas, sin separar las granzas de qualquier género que sean, las quales se conocen en aquellos países con el nombre de baleix y rebaleix, polvo y paja y otros, sin cometerse fraude en el pago de dicho derecho bajo la pena de 25 libras. Y si por no sugetarse a esta providencia se negasen los dueños de las aguas con aparentes motivos a cederlas, proveerá el corregidor o theniente corregidor del partido lo conveniente a su puntual

16. ADG. Arxiu Casa Carles. Lligall foli 14. Tots els arguments contra el dispost per l'ordenança del 1767 són en aquest lligall; ens limitarem a fer constar la data de l'escrit d'al·legacions.

execución y sin perjuicio de ella acudirán las partes interesadas al Real Acuerdo por mano del fiscal de su magestad y se les administrará justicia.¹⁷

En compensació del novè, els «amos» de les aigües han de tenir netes i condreutes les séquies el mes de març, a fi que des del començament d'abril pugui començar el reg. Hi haurà també, entorn d'aquest dret de l'aigua o al pas de l'aigua, altres interessos que posarem d'evidència.

Municipis arrossers i dret de l'aigua

Sobretot al País Valencià, els municipis són els senyors de l'aigua (Peris 2008). Ja hem vist que aquest no és el cas de l'Empordà, on els molins i els drets sobre l'aigua són lluny de les mans dels municipis. Hi haurà municipis que tindran terres d'arròs, agrupades en masos o en forma de petites parcel·les establertes als seus veïns, aquest és el cas del municipi de Torroella de Montgrí.

Ara es tracta d'aportar una altra informació per la qual podem entendre la participació dels municipis de la zona en els beneficis derivats del conreu de l'arròs. Els municipis arrossers percebien dels arrendataris o directament dels senyors de l'aigua, per les terres regades en el seu terme, unes quantitats gens menyspreables.¹⁸ Els pagaments es fan per terces, i així l'Escala cobra 150 lliures anuals cadascun dels anys que es conrea d'arròs en el seu terme, que van a parar a la fàbrica de l'església de l'Escala, «en virtud del ajust de dits srs. ab los srs. regidors de la Escala»,¹⁹ es diu en el rebut de 5 de febrer de 1753, els quals no s'oposaran al pas de l'aigua pels termes d'Empúries i l'Escala. «Diem nosaltres los baix firmants, regidors del lloch de Bellcayre que tenim rebut de Pera Brunet, per compta dels arrendadors dels molins de Verges y Bellcayre, la quantitat de sent lliuras barcelonesas, diem sent lliuras, y són a bon compta de la quantitat nos han de entregar quiscun any per rahó de las partions dels arrossos, conforma consta de la capitulació de la notaria de Torroella als 13 mars 1752», pagament que es fa efectiu el 30 de setembre de 1752, en concepte de «subsidi de personals pagant los habitantes de dit terme y per la composició de la iglésia en quiscun de dits tres anys», en el benentès que es conreï arròs. Els molins de Verges i Bellcaire, que són del marquès de Ciutadilla, pagaven a Bellcaire quantitats que superen les 250 lliures anuals entre el 1753 i el 1761, períodes per als quals disposem de rebuts.

En el cas dels rebuts dels regidors de la Tallada, trobem la mateixa explicació que a Bellcaire. D'entrada, en el rebut del primer termini del 1754, de 39,85 lliures, es diu que són «dels personals». I hi ha una relació de 47 noms, habitants de la Tallada, i el que els corres-

17. Don Manuel de Azlor y Urries, *Virto de Vera Gurrea de Aragón, Theniente General de los Reales Exércitos, gobernador militar de esta plaza de Girona y comandante de las tropas, plazas y castillos de su distrito y del Ampurdán...* Girona: M. Bro, impressor, 1775.

18. ACA. Fons Sentmenat. Sèrie Empordà, núm. 1. 1/5. Rebuts dels regidors i particulars de diferents pobles de l'Empordà pel pas de l'aigua en temps d'arròs. Bellcaire, l'Escala, la Tallada, Viladamat, Tor, Albons, Canet i Verges (1752-1761).

19. Es refereix a la concòrdia signada entre Francisco Bavi, arrendatari dels molins de Verges i Bellcaire i del dret de l'aigua, propietat del marquès de Ciutadilla, i el procurador de Joan Anton de Barutell, «dueño, junt ab dit señor marquès, del dit dret de la aygua de la assèquia de dits molins» i els representants de la universitat d'Empúries i el port de l'Escala, el 9 de març de 1752 (AHG. Not. Torroella de Montgrí, 335 (1752)).

pon pagar de personals el 1754 («Comte de tots als personals que y a en lo dit comú de la Tallada lo any 1754»). Pel que sembla, els senyors o arrendataris dels drets de l'aigua devien pagar els personals dels veïns de la Tallada, una manera de compensar-los pel conreu de l'arròs, fet que també és confirmat en els rebuts de Tor, i encara, en el cas d'Albons, en el rebut de 250 lliures «pel passatge de l'aigua», es diu que es retornaran els diners si no es fa arròs. Compensació, indemnització? Drets pel passatge de l'aigua? Certament, és el pagament que fan els senyors de l'aigua als municipis per on hagi de passar l'aigua per regar l'arròs per assegurar-se que ni els regidors, ni els particulars, no s'oposaran al curs de l'aigua. Amb aquest pagament, els senyors de l'aigua s'asseguraven el lliure trànsit de l'aigua. Podem entendre-ho com una servitud que calia pagar. Per altra banda, no hem d'oblidar que els municipis arrossers, ja fos per part dels regidors o del batlle, havien de tenir cura de la policia de les aigües.

La policia de les aigües

La policia de les aigües era imprescindible per al bon funcionament del conreu de l'arròs. La pressió de les poblacions imposava una policia de les aigües a fi de vetllar per la salut pública. Especialment per mantenir en tot moment la xarxa de reg en bon estat i que res no impedís el curs i la circulació de l'aigua.

Fins a les reglamentacions de la segona meitat del segle XVIII, la policia de les aigües anava a càrrec dels municipis, dels regidors i dels batlles. Això és el que es desprèn dels llibres de cúria de Torroella de Montgrí: els regidors de Gualta fan pregonar la prohibició de fer boques de reg del regadiu de l'arròs (8/07/1738); un altre pregó a Gualta, a instància dels regidors, commina a netejar el rec del comte de Peralada (15/10/1738); el batlle de Torroella de Montgrí multa uns veïns per no haver refet les sèquies a Gualta (5/11/1738); pregó a instància dels regidors de Torroella de Montgrí pel qual es prohibeix de tallar el camí ral i inundar parcel·les per al conreu de l'arròs amb una pena de 100 lliures, tot seguint instruccions del governador de Girona (21/07/1739)... És una justícia comunitària la que té cura de l'ordenació del reg, de les aigües i del conreu de l'arròs.

L'ordenança del 1767 implica un canvi i una certa «professionalització». En el capítol XIII, estableix que hi hagi tres experts, un nomenat pels senyors de l'aigua, un altre pels terratinents i un altre pels pobles on es conreï l'arròs, els quals vetllaran perquè les sèquies i els desaigües es facin correctament; les seves decisions seran definitives i havien de ser fetes efectives pels batlles de les poblacions arrosseres. Aquests experts eren remunerats amb 100 lliures anuals, pagadores a mitges entre els senyors de l'aigua i els senyors útils de les terres (art. XXI), els grans beneficiaris del conreu. Per la seva banda, el síndic de cada poble havia de portar a terme el seguiment de les aigües i procurar que sempre anessin corrent, els quals eren gratificats amb 25 lliures anuals pels senyors útils de les terres.

El reglament del 1775 torna en la mateixa idea i en la proposta de nomenament de batlles de les aigües disposa que siguin tres «de los más visibles y azendados», els noms dels quals eren remesos, en una terna proposada pels pobles, via corregidor, a l'Audiència, que n'havia de fer el nomenament. La compensació, i en això no hi ha canvis quant a l'any 1767, estava en

les cent lliures pagadores pels pobles, senyors de les aigües i senyors de les terres. Les seves decisions podien ser recorregudes davant del corregidor i de l'Audiència. Hi ha, en aquesta disposició, una major presència pública i el recurs a una instància superior. Seria interessant poder disposar de la documentació generada per l'exercici d'aquesta competència, com també poder verificar la posició d'aquests síndics, els quals, segons parer de l'apoderat de Ramon Sans i el marquès de Ciutadilla, eren considerats afectes a les posicions dels municipis.

L'explotació de la terra, el conreu de l'arròs i les parts de collita

En els arrendaments de masos era pràctica habitual cedir un terç de tot gra d'aresta, inclòs de l'arròs, si se'n feia. Així ho trobem, per exemple, en els arrendaments dels masos de Maria Puig i Diern encara el 1754,²⁰ si bé en altres masos, com trobem en els contractes d'arrendament del mas Tomassí d'Albons el 1717, de les terres d'arròs els propietaris se'n reservaven la meitat. En els contractes dels anys 1758 (mas Tomassí d'Albons) i 1759 (mas Vicens dels Recs) s'introdueix la cessió per part del masover de la meitat de la collita d'arròs.

El conreu de l'arròs atrau companyies arrendatàries de masos, les quals introdueixen modalitats contractuals diferents de les que s'havien anat practicant a la zona. En dos períodes, 1758-1763 i 1764-68,²¹ Salvador Puig, hereu de Maria, cedirà els seus masos a una d'aquestes companyies arrendatàries (Gifre 1987: 235-238), la qual arrendarà els masos en contracte de parceria, amb la cessió de la meitat de la llavor als masovers, i el pagament del cadastre. En el cas de conrear-se arròs, es disposa que s'hagi de cedir dos terços dels grans i un altre terç de la part d'arròs del masover. Aquest contracte es mantindrà mentre hi hagi la possibilitat de conrear arròs. La renúncia de l'arrendament, en un paper privat, es fa a Girona el 2 de setembre de 1767 perquè «age sobrevingut un Ordre real, no previst, de privar de poder-se fer arròs en dit terme de Torroella, en estos dos anys de 1767 y 1768, que són los dos anys últims de dit arrendament, [...] per ésser la cullita que donava lo major producto del referit arrendament».

Salvador Puig, en reprendre l'explotació, ha de retornar al terç de la collita, al qual s'afegirà el quartà per vessana, talment com havia disposat l'ordenança del 1767: «Los dueños de las tierras no podrán hacer con sus colonos y parceros otros pactos para la cosecha de arroz que reservarse el tercio de todo el que se cogiere, añadiendo lo más una sola quarta parte de quartera por vessana» (cap. xxx), en l'arrendament del mas Figueres de Torroella de Montgrí el 1768, amb aquests termes: «me degau pagar lo ters y quartà per quiscuna vessana, segons lo nou arreglament».

La pressió dels senyors útils devia ser prou forta, perquè el reglament del 1775 disposi que es podrà arribar a la meitat de la collita:

20. «Ítem, que en cas de fer-se arròs en las terras de pertinència de dita eretat [mas Figueres de Torroella de Montgrí] se reserva dita senyora la facultat de ajustar las partions de arròs, y la tercera part de la terra en què se fasse arròs. Y esta tercera part lo masover la deu llaurar a sas costas, y de las dos pars de la terra de arròs que quedan a favor de dit masover ne deu satisfacer lo ters a dita senyora.» Sens dubte, és una particular interpretació del terç: la propietària es queda el terç de les terres d'arròs i el masover ha de cedir el terç de la collita dels dos terços de la terra. Les partions d'arròs expliquen aquesta particular divisió. Les referències als contractes del patrimoni Puig de Torroella de Montgrí es troben a ADG. Arxiu Casa Carles. Llig. 6: Índex. Arrendaments. Poders. Capbreuacions. S. XVII-XX.

21. AHG. J. Pouplana, Not. Torroella de Montgrí, 392: 19 de novembre de 1758. f. 726-730.

Los dueños de las tierras arrozales podrán hacer con sus colonos o parceros los contratos que les pareciese y bajo los pactos y condiciones que mejor les acomodase y se convinieren entre sí, pero no podrán obligar a los dichos colonos o parceros a que les paguen mayor porción de frutos que hasta la mitad del producto que dieren las tierras arrendadas o dadas en parceria.

En un contracte del 1790, del mas Sunyer de Serra de Daró, Salvador de Puig disposa que s'haurà de pagar la meitat de la collita de l'arròs, «com los demás masovers li pagan».

El que es dedueix de l'anterior és que el conreu de l'arròs havia de ser prou rendible perquè els masovers s'avinguessin a aquests exigències. A banda, és clar, de considerar que la despesa que s'havia d'efectuar, sobretot en treball, era molt superior a la que havien d'efectuar en el conreu de cereals de secà.

Conclusions

La realitat del conreu de l'arròs empordanès ofereix un laboratori inqüestionable per analitzar l'exercici dels drets de propietat sobre la terra. Una terra, la de Torroella de Montgrí (Bosch, Congost, Gifre 1999), ens és especialment més coneguda, en la qual s'estaven produint, al mateix temps, processos de tancament de finques amb l'obtenció per part dels senyors útils i propietaris de masos de bans privatis, quan, per altra banda, necessitaven la circulació de l'aigua a través dels recs i sèquies, la qual estava en mans de senyors que la posseïen arran d'un establiment emfitèutic, amb una entrada irrisòria i un cens anual també poc significatiu. Vells drets de propietat sobre l'aigua coexisteixen amb, suposadament, «nous» drets derivats del tancament de finques. La necessària lliure circulació de l'aigua que travessava finques i territoris per regar arrossars convivía amb bans privatis a l'accés als altres. «Vella» emfiteusi i «nous» drets privatis de la propietat de la terra.

En les terres d'arròs empordaneses del segle XVIII es visualitza clarament l'exercici dels drets de propietat, uns drets de propietat diversos entorn de l'aigua i la terra. Hem vist actuar, tot reivindicant diversos tipus de drets de propietat, noblesa posseïdora dels drets de l'aigua a partir d'una concessió reial, la qual exigia i cobrava per la cessió de l'aigua, primer una quartera per vessana i després el novè de la collita d'arròs. Encara hi podríem afegir uns altres beneficiaris de la collita arrossera, els senyors delmadors. També hem vist actuar, amb més o menys connivència amb els senyors de l'aigua, senyors útils i propietaris de terres, els quals trobaven en el conreu de l'arròs una bona possibilitat d'incrementar la seva renda: la percepció de la meitat de la collita d'arròs, sense haver d'efectuar cap mena d'inversió, la podem considerar altament rendible per als seus interessos. I en l'arrendament d'aquests drets sobre els molins, sobre les aigües, sobre els delmes i sobre els masos, també hi intervenia capital urbà, del món de l'artesanat o de la mercaderia. Els interessos entorn de l'arròs també eren compartits, en part, pels regidors dels municipis arrossers. I encara per uns masovers que acceptaven aquestes condicions, suposadament perquè també en devien treure un rèdit suficient o no tenien altres alternatives. Tot plegat suposa una coincidència d'interessos de grups socials, suposadament, ben diversos, i amb visions dels drets de propietat, també suposadament, enfrontats. La realitat, però, era una altra. Ja hem dit que en aquesta

ocasió només ens fixàrem en els beneficiaris del conreu de l'arròs. Hi podríem afegir, encara, un sector important de jornalers i d'assalariats que se sentirien atrets pels jornals derivats de l'activitat arrossera. No obstant això, el conreu de l'arròs va acabar essent prohibit arran d'un amotinament popular. Sens dubte, aquest conreu regat d'especulació engendradora de la lluita de classes, com el va definir Pierre Vilar (1966), oferia moltes expectatives de guany, especialment per als qui no residien a la zona (senyors de l'aigua, senyors dels molins, senyors delmadors, senyors útils i propietaris de terres: terratinents, i arrendataris diversos), els residents també podien participar-ne i de fet en participaven en proporció diversa, però en cap cas en proporció al seu esforç. Aquesta és la raó última dels enfrontaments, tant o més que les epidèmies de paludisme, la que va portar a la prohibició del conreu de l'arròs a l'Empordà.

Bibliografia

- BOSCH, Mònica; CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere (1999). «Els bans. La lluita per l'individualisme agrari a Catalunya. Primeres hipòtesis (segles XVII-XIX)». Dins CONGOST, R.; To, L. (curadors), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona — Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 299-328.
- BOSCH, Mònica; CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere; SAGUER, Enric; SOLDEVILA, Xavier (2003). «Dinámica social y transformaciones ambientales. El Baix Ter, 1300-1950». Dins SABIO, Alberto; IRIARTE, Iñaki (eds.), *La construcción histórica del paisaje agrario en España y Cuba*. Saragossa: Instituto de Estudios Altoaragoneses — Universidad de Zaragoza, p. 91-107.
- CONGOST, Rosa (2007). *Tierras, leyes, historia. Estudios sobre «la gran obra de la propiedad»*. Barcelona: Crítica.
- CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere (2001). ««Déu i el diable». Notícies sobre el conreu de l'arròs al Baix Empordà (segles XVIII-XIX)», *Afers*, 39, p. 333-369.
- CUNCHILLOS, Sara (1984). «El cultivo del arroz en el Ampurdán (siglo XVIII)». Dins DD.AA. *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Barcelona, del 17 al 21 de setembre de 1984*, I, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 391-397.
- Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*. ed. a cura d'E. Lluch. Barcelona: Alta Fulla, 1997.
- GIFRE, Pere (1987). «Propietat i explotació agrària. El patrimoni Puig a l'Empordà dels s. XVII i XVIII: un cas de diferenciació en el si de la comunitat pagesa». (Tesi de llicenciatura). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- GIFRE, Pere; SOLER, Santi (1996). *Patrimoni i arxiu. Inventari del fons patrimonial Caramany de Corçà, segles XIII-XX*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1985). «La despatrimonialización del agua: movilización de un recurso natural fundamental». Dins GARCÍA SANZ, A.; GARRABOU, R. (eds.). *Historia agraria de la España contemporánea*, 1. Barcelona: Crítica, p. 275-296.
- MATEU, Enric (1987). *Arroz y paludismo*. València: Edicions Alfons el Magnànim.

- PERIS, Tomàs (2008). «El regadiu. Evolució, organització i transcendència socioeconòmica». Dins GIRALT, E. (dir.). *Història Agrària dels Països Catalans*, III. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació i Universitats Catalanes, p. 125-144.
- SERRA, Eva (1975). «Evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els segles XVII i XVIII. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat», *Recerques*, 5, p. 33-71.
- SURROCA, Joan (s.d.). «El conreu de l'arròs a l'Empordà». (Tesi de llicenciatura). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1979). «El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII», *Estudis d'Història Agrària*, 2, p. 73-94.
- VILAR, Pierre, (1966). *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, III. Barcelona: Edicions 62.